

Schöner Alfréd hetven éves

Essays in Honor of Alfred Schöner

מסות לכבוד של יואל אפרים דוב שיינר

Szerkesztették:

Oláh János

Zima András

Budapest, 2018

@ Gabbiano Print Nyomda és Kiadó Kft.
@ szerkesztők
@ szerzők

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, vagy annak részleteit a jogtulajdonosok engedélye nélkül bármilyen formában vagy eszközzel reprodukálni és közölni tilos.

A kötet kiadását támogatta: MAZSIHISZ, ALAPÍTVÁNY
A ZSIDÓ EGYETEMÉRT és az OR-ZSE

Schöner Alfréd fényképét Kocsis Péter készítette.

Gabbiano Print Nyomda és Kiadó Kft.
1135 Budapest, Reitter Ferenc u. 8/b.
Mobil: +36 20/9256-148
gabbiano@gabbiano.hu
Nyomdai előkészítés: Mandel György

ISBN: 978-615-5346-31-6

Budapest, 2018

Schöner Alfréd hetven éves

Essays in Honor of Alfred Schöner

מסות לכבוד של יואל אפרים דוב שיינר

ב"ה

Worleink a
legkedvezőbb és
legtohetőségesebb
transzmisszió gyűjtemény?

flora R.

2018.06.28.

Jelónis D.

Tartalom

OLÁH JÁNOS	
Schöner Alfréd hetven éves	9
HEISLER ANDRÁS	
Két világ polgára	15
BALÁZS GÁBOR	
Jézus az izraeli művészetben	17
BALOGH ISTVÁN	
A XVIII. századi nagykanizsai sírkövek	33
BARNA GÁBOR	
Tárgytörténet és tájtörténet. Kutatások, életutak, barátságok	53
BIRÓ TAMÁS	
A neológ és a református szakrális tér átalakulása a 19. században	67
BOLLOBÁS, ENIKŐ	
Biblical Word Power from a Performative Perspective	85
DEUTSCH GÁBOR	
„...kiváló ember, igaz rabbi, termékeny tudós”	97
FEKETE LÁSZLÓ	
Szövött bölcsélet	103
FRIGYESI JUDIT	
A Kazinczy utcai zsinagóga hangtere	113
GLÄSSER NORBERT	
Állami jelképek – liturgikus környezet	125
GRÜLL, TIBOR	
Reading of the Torah in the First Century Synagogue –New Archaeological Proofs	139

HÁBERMAN ZOLTÁN	
Holokausz-trauma — metafora és modell	153
HARASZTI GYÖRGY	
Nagy várakozások — halványuló illúziók	165
HIDVÉGI MÁTÉ	
Scheiber Sándor olaszországi naplója	201
HUNYADI LÁSZLÓ	
A kantilláció szerepéről a tórai szöveg értelmezésében	
Gondolatok a Sömá egyetlen verssoráról	223
KÁRPÁTI JUDIT	
„A tisztaság egyenlő az istenfélelemmel”	
A magyarországi zsidó rituális tisztulási szokások	
változásai a 19 - 20. század során	245
KISS ENDRE	
A fatalista Jakab és az ő ura	
Az úr-szolgá-probléma Diderot-nál és Hegelnél	257
KOTEL DA'DON	
Biblijska kazna: „Oko za oko” (Izl 21,22-25; Lev 24,	
17-22; Pnz 19,16-21), odmazda ili naknada štete?	273
LENGYEL, GÁBOR	
Christen und Juden	301
LICHTMANN TAMÁS	
Zsinagógák profán térben és időben	315
LIPTHAY JUDIT	
A Mászadá-kultusz változó értelmezése	
a zsidó nemzettudatban	329
NEGYELA LÁSZLÓ MÁRK	
Gyilkosság a zsidó Szabadkán	339
OLÁH JÁNOS	
Egy „Széfer lekáh tov” és a mezuzá	351

PEREMICZKY SZILVIA	
„La dernière poetesse judeo-espagnole”	
„Az utolsó judeoespanyol költő(nő)”?	
- a kortárs judeoespañol líra létformái és esélyei	373
RÓBERT PÉTER	
A Rabbiképzőből indult Erecbe	385
SALAMON, THOMAS	
Our Lives were and are Interlinked - My Tribute	395
SOMMER LÁSZLÓ	
Az Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem folyosóinak ablakai	407
שלמה שפיצר	
חברות וארגונים בקהילת מטרסדורף	415
SZÁNTÓNÉ BALÁZS EDIT	
Mi maradt a vidéki zsidóságból?	439
SZEGŐ ÁGNES	
A tiszafüredi zsidóság és temetője	449
SZÉCSI JÓZSEF	
Aquila	467
SZIGETI JENŐ	
Heilprin Mihály, az első magyar zsidó költő kalandos élete	479
TAMÁSI BALÁZS	
Uralkodók és Velence szolgálatában: Don Jichak Abravanel politikai pályája és állameszméje	497
TOKICS IMRE	
Isten áldása az erjedetlen (יין)	517
UHRMAN IVÁN	
Ezekiélós ho tón tragó(i)dión poiétés?	535

UNGÁRNÉ KOMOLY JUDIT

Néhány gondolat a szociális segítséget nyújtó ember
személyiségéről 549

UNGVÁRI TAMÁS

Szegény ripők – az áruló
Egy antiszemita portréja 559

ZIMA ANDRÁS

„Böjtöltünk és imádkoztunk”
Túlélési stratégiák a holokausztot közvetlenül követő időszak
budapesti zsidó felekezeti lapjaiban (1945-1948) 573

Schöner Alfréd válogatott publikációi 2018-ig 591

Szerzőink 603

GLÄSSER NORBERT

Állami jelképek – liturgikus környezet

Az integráció útjai a modernizálódó társadalomban izraelita történeti példán¹

A neológ homiletika nem csak a mindenkori keretekre történő közösségi reflektálás eszköze, hanem gazdag tudományos forrásanyagot is nyújt világrépro, szimbólumhasználatról, közösség és hatalom, közösség és tágabb társadalmi környezet viszonyáról. A homíliák viszont nem önmagukban állnak, annak ellenére, hogy a kései utókor számára aprónyomatványokon, gyűjteményes kötetekben vagy homiletikai folyóiratban válnak kézbe vehetővé. Környezetük legalább olyan fontos, mint a tovább értelmezhető szöveg: azon körülmény, hogy milyen rítusok keretében és milyen kulisszák között hangznak el. Ezek együttesen segítenek rekonstruálni azt, ahogyan a közösség adott korban és körülmények között magyarázta az őt körülvevő világot. A formálódó felvetések Schöner Alfréddal – mint főrabbival és egyetemi tanárral – folytatott beszélgetések során több ízben előkerültek 2005 és 2015 között.

Az elmúlt másfél évszázadban Budapesten, bár a homiletika a neológ rabbiképzés oktatott tárgyainak egyikét képezte, elemzésének kulcsfogalmai és értelmezési keretei több diszciplínát – filozófiát, szövegértelmezést, társadalomtörténetet – érintenek felekezeti életvilágokat feltételezve Klieber nyomán, valamint a modernitás és hagyomány ötvözetének lokális megnyilvánulásait szemlélve Eisenstadt nyomán.² Az állami jelképek és liturgikus környezet kérdése a zsidóság társadalmi szerveződésének és világrépének változásáról, a politikai gondolkodás történetéről szól, miközben lehetővé teszi annak folyamatmodellekben való szemléltetését.

A köszöntő tanulmány történelmi példákon, magyar és közép-európai viszonylatban azt vizsgálja, miként jelennek meg a főhatalom jelképei liturgikus tárgyakon, vallási szövegekben és imaházi kulisszák között. Miként függ össze a jelképhasználat a judaizmus világképével, megváltásról szóló tanításaival, és hogyan értelmezi át a közösség a keresztény világképet, eszkatológiát saját társadalmi helyzetére vonatkozóan? Miként épül rá a 19. század végén, állami hatásra megvalósuló modern felekezetiiség a judaizmus – élet minden területét szabályozó – normatív rendszerének premodern előképeire?

A keresztény hatalom rendi államiságjelképei, többször jelentek meg a kinyilatkoztatott Tant tárgyasító Tórához társítva. A magyarországi mérsékelt vallásreform törekvéseinek beszédes szimbolikus példája nyilvánult meg a szegedi régi zsinagóga frigszekrénye felett álló Júda oroslánjaiban, amelyek a koronás magyar címert fogták közre, fává stilizált kettős keresztrel a hármashalmon.³ A kontextus teljességéhez tartozik, hogy a szegedi zsinagógai textíliák Tóra-korona ábrázolása – amely területenként eltérhet – túlnyomó többségében az oszt-rák császári korona formáját és gyöngyös díszítését követi, a koronát tartó – kerubokként is értelmezhető – szárnyas oroslánoknak pedig heraldikus funkciójuk van, Bányaí Viktória megállapítása szerint.⁴

A modern nemzeti keretek átvételét és a magyarosodást jelképező beszédek kulisszái közül külön figyelmet érdemel a monori zsidó közösség azon Tóráköpenye, amelynek közepére 1825-ben, a hagyományos motívumoktól eltérve koronás magyar címert hímeztek.⁵ A nemzeti szimbolika liturgikus – szövegi és tárgyi megjelenését – a judaizmus szétszóratásbeli uralkodói hatalomról szóló értelmezésének és gyakorlatainak tükrében tudjuk megérteni. A modernizálódó társadalom új nemzeti hagyományai a rendi hagyományokra épültek rá.⁶ A jelenség keretként fontos hangsúlyozni az emancipációs zsidóság egy részén belüli reformkori igényét, valamint a zsidó felvilágosodás képviselőinek és irodalmának megjelenését,

ami szorosan összefüggött a német területekről cseh-morva álmással érkező zsidó migrációval.⁷

Számos más tényező mellett a hatalom jelképeinek zsinagógai megjelenése szorosan összefüggött azzal a ténnyel, hogy I. Ferenc király pozsonyi zsinagógálatogatása óta a Habsburg főhercegek, uralkodók több ízben látogattak meg zsinagógákat, szimbolikus gesztusként.⁸ A dualizmus idején pedig a hatalom képviselői: miniszterek, főispánok, polgármesterek és papok állami vonatkozású ünnepi istentiszteleteken szintén tettek reprezentatív látogatásokat a zsinagógákban.

Európa szerte a modern nemzeti keretekhez történő igazodás a német zsidó felvilágosodás gondolatvilágában fogant, és képviselőik magyarországi megjelenésével tűnt fel. Chorin Áron, Aradon például a prágai újhéber felvilágosodás szellemében a reformok 19. század eleji képviselőjeként a zsidóságot pusztán vallásként határozta meg. 1827-től németül imádkozott az uralkodóért és a hazáért, valamint városa zsidó közösségének német/jiddis nyelvhasználatára tekintettel, a németet kísérelte meg liturgikus nyelvvé tenni. Elképzelése a zsidó felvilágosodás társadalom(át)alakító törekvéseibe illeszkedett. Chorin fellépése a premodern, testületként működő kehila, a *communitas judeorum* felbomlásának kezdetét jelezte. Ez abban a folyamatban ért véget, amely létrehozta az izraelita felekezeti struktúrát. Chorin felfogásában a zsidók szétszórásával nemzetiségük is megszűnt, így nincs izraelita nemzet, hanem a zsidóság éppúgy csupán vallási közösség, mint a többi felekezet.⁹

Chorin nézeteinek általános kereteit tekintve a 19. század a zsidó vallási közösségek átalakulásának kora. Európa szerte ekkor bomlottak fel a premodern, differenciálatlan, testületi-politikai jogokon és kötelezettségeken alapuló önszabályozó közösségek, és a század második felére költözött a vidéki gyökerű zsidóság – a modern ipar és nagyváros elszívó hatására – városokba. A kort a felvilágosult vallásreform terjedése, az életformaváltás, az integráció igénye, a vallási hagyományok szelektív, polgári értékek mentén történő átértelmezése, a kép-

zöművészeti és irodalmi gettónosztalgia, valamint az európai modern nemzeteszme átvétele jellemezte.¹⁰

A társadalmi folyamatok viszont nem modellezhetők merev szembeállítások formájában. Különböző világértelmezési modellek párhuzamos jelenléte, esetenként összefonódása tapasztalható a hatalomhoz való közösségi viszonyulás terén is. Sőt az értelmezéseket meghatározó alaptörténetnek – a jeruzsálemi Szentély pusztulásának – gyökeresen eltérő értelmezései jelennek meg a zsidóság helyzetére és főhatalomhoz való viszonyára vonatkozóan. A rendi világ hatalmi szimbolizmusa vallási eszkatológiákba illeszkedett, legitimációit a vallási emlékezet alaptörténeteire fordította le. Szent Ágoston a politikai hatalom legitimációját és a hatalmi kényszer alkalmazását a keresztény alattvaló teológiai értelemben vett bűnösségéből vezette le és eszkatológiai jelentőséggel ruházta fel. A rendi világ zsidó önértelmezését és helyi hatalomhoz való viszonyát szintén a judaizmus alaptörténeteiből érthetjük meg, amelyek középpontjában a gálutról szóló értelmezések álltak.

Mindkét Szentély pusztulását a kor zsidóságának vétkével, az adott nemzedék bűnével hozza kapcsolatba a judaizmus tradicionális értelmezése, így a szétszórátás isteni büntetés, aminek a megtérés és a megváltás vethet véget.¹¹ „Diná demálchutá diná”¹² szellemében a királyság törvénye törvény mindaddig, amíg a hatalom nem a zsidóság ellen lép fel. A szétszórátás keresztény társadalma és jogalkotása viszont a zsidóknak biztosított kiváltságokat és a felettük gyakorolt hatalomból származó előnyöket a keresztény eszkatológia antijudaizmust is tápláló toposzaival igazolta. A kamaraszolgává vált zsidók számára az uralkodó teljes védelmet garantált a türelmi adó fejében, vagyonuk és pénzük pedig teljes egészében a kincstárhoz tartozott. A *servus camerae*, a kamaraszolga kifejezés alattvalót, alárendeltet, beosztottat jelentett, a szolgaság (*servitudo*) fogalma teológiai jelentésréteggént a pápaságtól eredt.¹³ A zsidók a kamaraszolgaság intézményét olyan királyi szolgasággá értelmezték át, ahol a zsidók nem a király szolgáltnak szolgálói, hanem a király védelme alatt álló szabad emberek. A zsidó történeti kutatások a politikai gon-

dolkodás alakulásának kérdése felől ezt tekintették a „királyi szövetséges mítoszának”.¹⁴ Ezt a vallási hagyomány felől szemlélve akkor lehet megérteni, ha figyelembe vesszük, hogy a koronás fő a társadalom rendjének és a zsidóság biztonságának letéteményese a 20. századig hatóan.¹⁵

A nemzeti és állampatrióta hatalmi szimbolika a felekezetiesedett zsidóság életvilágában az ellentétek és párhuzamosságok felől közelíthető meg. Egyszerre jelentek meg a 19. század második felének magyarországi zsidóságánál a judaizmusnak a rendi hagyományokhoz kapcsolódó rítusai (laudes, intrada, áldás a koronás főre) és a modern nemzeti szimbolikus politika, érvelési módjai. A reformok képviselőinek világértelmezésében ugyanígy együtt voltak jelen a judaizmus nemzedéki láncolatot alkotó hagyományának racionális és irracionális elemei a felvilágosodás racionalizmusával és társadalomalakító törekvéseivel. Az uralkodó és a hatalom Isten által legitimált hatalom volt, az Örökkévaló pedig népe sorsának aktív alakítójaként jelent meg a magyar izraelita szimbolikus politikában.

Az uralkodó vagy az uralkodócsalád tagjai elé vitt Tóra-tekercsek ezüstdíszei tartalmazhattak hatalmi jelképeket. A hódoló küldöttségek által vitt Tóra a kinyilatkoztatott Tan tárgyasult jelképe. Dávid pajzsán megjelenő címerállat, a kétfejű sas,¹⁶ a Habsburg koronás fő előtti tisztelet lerovásának szimbolikus eszköze volt. A Magyar Zsidó Múzeum gyűjteményében több rimonim (tóradísz) található kétfejű sassal, de több tóravérten is feltűnik a címerállat.¹⁷ A tóravértek, koronák és rimonim hatalmi jelképisége a koronás fő iránti tiszteletnek, és a Tórának az összekapcsolása felől válik érthetővé. Az uralkodó a judaizmusban az isteni dicsőség halvány evilági visszatükröződése. A vallástörvény a király látásakor áldást ír elő: „Áldott vagy Te Örökkévaló Istenünk, a világ Királya, aki dicsőségéből juttat a hús-vér embernek.” Emellett a köznapi és szombati imakönyvekben (szidurokban) és női imakönyvekben (techinók) szintén fellelhető volt az uralkodóért mondott ima.

A Habsburg Birodalomban az első nyomtatott imakönyvek az uralkodóért mondott imával a 18. század elején tűntek fel.

„Ki segedelmet adott a királyoknak...” (Zsolt 144,10) nem csupán a királyért mondott ima neve (*Hánoten tesuá*) és kezdősora, hanem a hataloméért mondott ima szinonimája is lett. Hanoten tesuá szövegek változatai a közösség és a tágabb szociokulturális rendszer viszonyát mutatták. Az istentiszteletek imái a szentélybéli áldozatokat helyettesítették. Az uralkodóért mondott ima ezért a zsidóság és a hatalom viszonyának fontos kifejeződése volt. Az állam jólétéért mondott ima a zsidó közösség attitűdjét jelenítette meg azon ország iránt, amelyben élnie kellett. A magyar asszimilatív nemzetkoncepcióval való azonosulásként értelmezhető, hogy Német- vagy Habsburg-Ausztria imagyakorlatával hasonlóságot csak a budapesti német nyelvű izraelita imakönyvek mutattak. Pavla Damohorská kutatásaival összevetve koncepcióbeli eltérésnek tekinthető a Birodalom más közösségeinek imaszövegeitől, hogy megjelentek a miniszterek, tisztviselők, tudományos és jótékonyági intézmények, de a zsidó jelző, vagy Izrael név nem. A megváltásra vonatkozó rész helyett az ima végén a szeretetért, testvériségért és az emberek közötti egyenlőségért való könyörgés állt.¹⁸

A kor politikumának sarkalatos kérdései tekintetében a magyarországi zsidóságot az általános társadalmi keretek határozták meg. A gazdasági szerkezetváltás kérdése, a polgári, nemzeti középosztály megalkotásának és összetételének kérdése, a nemzettudat kérdése, a nemzetiségi kérdés, a dinasztiahoz fűződő viszony ügye együtt jelent meg a zsidóság társadalmi helyzetének és magyarosodásának ügyével.¹⁹ A magyarországi zsidóság – a zsidó felvilágosodás eszméinek hatására, amelyek a felekezeti önmeghatározást helyezték előtérbe, és az egyenjogúsítás állami és belső közösségi törekvésének készítésére – önmagát a modern asszimilatív magyar nemzeteszme keretei között fogalmazta meg. Ez egyfelől a német mászkil törekvések helyi megvalósulásának; másfelől a magyar elit nemzetiségi kérdés tükrében megfogalmazott igényének; harmadsorban a modernizálódó, nemzeti alapon szerveződő magyar gazdaság realitásához való igazodásnak tekinthető. Bár irányzati tekintetben számos eltérés mutak-

zott az új nemzeti-felekezeti keret adaptálásában, a királyhoz és nemzethez való viszonyt ezek a keretek szabták meg.

A modern politikai zsinagógai beszédek elterjedése, a nemzeti jelképek zsinagógai megjelenítése a világkép és közösség-szerveződés változása felől érthető meg. A vallás középkori és koraujkori társadalomban betöltött világmagyarázó, világösszefogó szerepét a modern társadalomban a politika vette át. Az egyének identitásának fő meghatározója politikainak tekinthető: a nemzethez tartozásban és a politikai irányzat megválasztásában ragadható meg.²⁰

A 19. században formálódó nemzeti szimbolikus politikák sorra a vallási kultúra toposzaira, szókészletére és rítusaira épültek rá. A judaizmus reformtörekvései között a nemzeti nyelvű homíliák fontos szerepet töltöttek be a modern nemzetállami keretekhez történő igazodásban, a nemzeti nyelvek és kultúra elsajátításában, a reformtörekvések terjesztésében. A többségi társadalomhoz való viszonyulás modelljeit a beszédekben a vallási hagyomány, a történeti emlékezet és a mindenkori életvilág keretei határozták meg. A nemzeti nyelvű zsinagógai szónoklat egyszerre volt a modern kulturális nemzetkonceptió terjesztője és a zsidó közösség saját helyzetének értelmezési alkalma. A modern nemzeti keretek átvétele a magyarosodást jelképező beszédek kulisszáiként érdemel figyelmet. A nemzeti rítusok és az állampatrióta királytisztelet alkalmai azonban együtt voltak jelen a felekezeti gyakorlatban.

A király születésnapját 1894-ben a recepció reményében ünnepelte a neológ sajtó. Hírei a fenti állítást támasztják alá. Az ünnepi istentiszteleteken a zsinagógában elhangozhatott a *Himnusz* vagy a *Szózat* is.²¹ Ez az emancipáció nemzedékének magyar nemzethez tartozása iránti igényét fejezte ki, aminek kiteljesedését – főként a neológia – az izraelita felekezet recipiálásában látta. Még inkább életvilága maguktól értetődő elemeit képezte a nemzeti-állampatrióta szimbolika a Nagy Háború zsidó középkorú generációja számára, aki a recepció ifjú nemzedéke volt, s mint ilyen beleszületett és természetesnek vette a polgári egyenjogúságot.

A hagyomány és a modernitás ötvözeteként felfogott sokféle modernitás egyik recens példája hasonlóképp világítja meg a különböző gondolkodási rendszerek viszonyát, s amellett szól, hogy nem csupán történeti elitdiskurzusokra vonatkozik a fenti megállapítások érvényességi köre. Ferenc József alakja a magyarországi gyökerű orthodox közösségek emlékezeti kánonjában *melech sel cheszedként*, *kegyes királyként* ma is él.²² A kifejezés gyökere szentírási, alapja pedig az orthodoxia irányába tett uralkodói kegy. Szentírási háttere: 1Kir 20,31. Az uralkodóra mondandó áldás szerint a koronás főt az isteni dicsőség visszatükröződésének tekintették. Az Örökkévaló tizenhárom attribútumainak egyike a *chesed*, a kegyesség. A királyért mondott ima egyik bécsi változata azt a gondolatot jeleníti meg, hogy a király személyében tükröződő isteni attribútumok az Örökkévalótól valók: „a könyörületes adjon a király szívébe és miniszterei valamint tanácsadói szívébe könyörületességet, hogy tegyenek jót velünk és egész Izraellel, az ő napjaiban és a mi napjainkban és Izrael lakozzon békeségben.”²³ A polgári- és vallásszabadság okán pedig a modern nyugati államok is kegyes királyságokként (*málchut sel chesed*) jelentek meg az orthodox responzum- és történeti irodalomban. A hárédi emlékezeti kánon szorosan összefügg a judaizmus messianisztikus perspektívájával, szétszórátás-értelmezésével, és azzal a törekvéssel, hogy a vallástörvény keretei között modus vivendit keressen a modernizálódó társadalmakkal.

IRODALOM

BÁNYAI Viktória

- 2017 A Szegedi Zsidó Hitközség tulajdonában lévő textiltárgyak: feliratok, adományozók. *Szegedi Judaiztikai Közlemények* 3. 3-42.

BENOSOFSKY Ilona – SCHEIBER Sándor

- 1987 *A budapesti Zsidó Múzeum*. Corvina Kiadó, Budapest.

DAMOHOŘSKÁ, Pavla

- 2010 *The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe*. Univerzita Karlova v Praze, Husitská teologická fakultá, Praha.

DUBIN, Lois C.

- 2005 Enlightenment and emancipation. In: *Modern Judaism. An Oxford Guide*. Edited by Nicholas de Lange & Miri Freud-Kandel. Oxford University Press, Oxford. 29–41.

- 2014 Yosef Hayim Yerushalmi, the Royal Alliance, and Jewish Political Theory. *Jewish History*, vol. 28. 51–81.

EISENSTADT, Shmuel – RIEDEL, Jens – SACHSENMAIER, Dominic

- 2008 A sokféle modernitás elméletének kontextusa. In: Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté: *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Nyitott Könyv – L'Harmattan, Budapest. 182–189.

FÉNYES Balázs

- 2011 Bűn és büntetés paradigmája a rabbinikus hagyományban. In: Fényes Balázs: *„Őriztetek meg őriztettem...” Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest. 7–41.

GERŐ András

- 2004 *Képzelt történelem*. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

GLÄSSER Norbert – ZIMA András – GLÄSSERNÉ Nagyillés Anikó (szerk.)

2016 „A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport; SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.

HYMAN, Paula E.

1993 Traditionism and Village Jews in 19th-Century Western and Central Europe: Local Persistence and Urban Nostalgia. In: Wertheimer, Jack (ed.): *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. The Jewish Theological Seminary of America, New York – Jerusalem. 191–201.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

2007 *Túlélési stratégiák* Társadalmi adaptációs módok. Kossuth Kiadó, Szekszárd.

KIEVAL, Hillel J.

2000 *Languages of Community. The Jewish Experience in the Czech Lands*. University of California Press, Berkely – Los Angeles – London.

KOMORÓCZY Géza

2012 *A zsidók története Magyarországon a középkortól 1849-ig. I. kötet*. Kalligram, Pozsony.

KLIEBER, Rupert

2010 *Jüdische, christliche, muslimische Lebenswelten der Donaumonarchie, 1848–1918*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar.

ROMSICS Ignác

2017 *Magyarország története*. Kossuth Kiadó, Budapest.

SINGER S. Leó

1907 *Kötelességtan*. Lévai Izsó Könyvnyomdájában, Rimaszombat.

STERN, E. M.

1862 *Gebete der Israeliten – Machzor l'kol jomé hasáná*. Sechste Ausgabe. Achter Theil. Gebete für den 7. und 8. Tag des Pessach-Festes. Verlag von I. Knöpfmacher und Söhne, Wien.

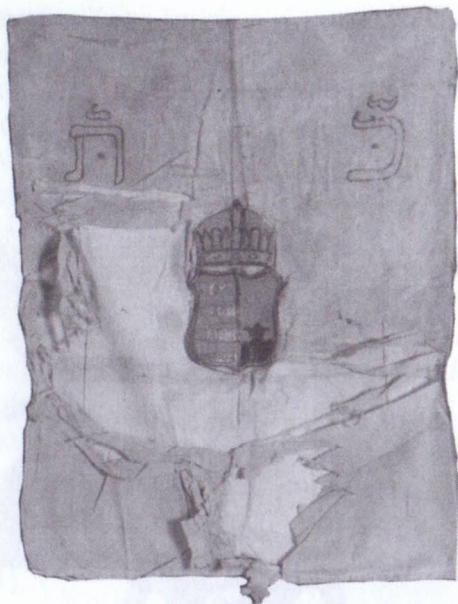
KÉPMELLÉKLETEK

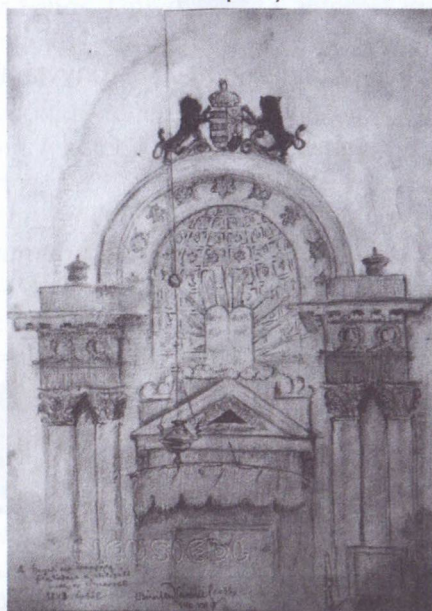
Galíciai tóradísz (OR-ZSE Könyvtára)

Korona és oroszlánok a Szendrői-család parochetjén,
1902 (SZZSH)

Monori tóráköpeny (MILEV)

A szegedi régi zsinagóga frigyszekrénye (MILEV)

JEGYZETEK

-
- ¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú „Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban” című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.
- ² KLIBER 2010., EISENSTADT – RIEDEL – SACHSENMAIER 2008.
- ³ Lásd például: egy 19. század végi fotón - MILEV leltári szám: 00.166; valamint Birnfeld Sámuel szegedi rabbi rajzát (A szegedi régi zsinagóga frigidája a stilizált magyar címerrel - 1940) - MILEV leltári szám: 65.1654.
- ⁴ BÁNYAI 2017. 9-10. Rabbi Jehuda szerint három korona létezik: a Tóra koronája, amit tanulás útján mindenki megszerezhet, valamint a papság és a királyság koronája, ami öröklődik. (*Misna, Ávot* 4: 17).
- ⁵ A tárgyfotó MILEV leltári szám: 64.223. A tárgy megjelent a zsidótörvényekre adott válaszként kiadott Ítéletek! c. apologetikus munkában (Vida 1939. 7), amely a magyarosodást volt hivatott felmutatni. Itt viszont a frigidasekrény függönyeként szerepelt.
- ⁶ Lásd Gerő 2004., GLÄSSER – ZIMA – GLÄSSERNÉ NAGYILLÉS 2016.
- ⁷ Vö. KIEVAL 2000. 26–28., DUBIN 2005. 29, 32, 36.
- ⁸ KOMORÓCZY 2012. 885., 888.
- ⁹ *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 1844. febr. 5./ 76-82. Literarische Nachrichten - FEITEL Mór: Aus Ungarn...
- ¹⁰ HYMAN 1993.
- ¹¹ FÉNYES 2011.
- ¹² Például: Talmud: Nedarim 28a.
- ¹³ KOMORÓCZY 2012. 154–158.
- ¹⁴ DUBIN 2014. 57–58.
- ¹⁵ Vö. SINGER 1907. 210.
- ¹⁶ Megjelent: *Sábosz. Szombat-almanach az 5688. évre (1927/28)*. Somré Sábosz Bizottság kiadása, Budapest. 1927. p. 105.
- ¹⁷ A MILEV gyűjteményében Tórávérték: 64.379; 64.45; 64.52; Rimonim párok: 64.48; 64.391. Leírásukat lásd: BENOSCHOFKY – SCHEIBER 1987. 68–69, 71–72, 74–75, 77–78, 80–82.
- ¹⁸ DAMOHORSKÁ 2010. 16–17., 36–38., 60.
- ¹⁹ ROMSICS 2017. 334-335, 349-352.

²⁰ KAPITÁNY – KAPITÁNY 2007. 383–384.

²¹ *Egyenlőség* 1894. aug. 24./ 8-9. Augusztus 18-án.

²² Fényes Balázs szíves szóbeli közlése.

²³ STERN 1862. 232. (Bécsi kiadású, lengyel, cseh, morva és magyar zsinagógai szokásrend alapján összeállított machzor a Szegedi Zsidó Hitközség hagyatéki imakönyv-gyűjteményéből. Fordítás: Fényes Balázs.)